

ՆՈՐԱԿԱԶՄ ԲԱՌԵՐԸ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ

ԲԱՌԱՊԱՇԱՐՈՒՄ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ա. Ս. Գալստյան

Հիմնաբառեր: Նորակազմ բառ, բառակազմական կաղապար, ներդասակ բառ:

Հասարակական կյանքի բոլոր փոփոխությունները, նոր հասկացություններն ու իրողությունները իրենց արտացոլումն են գրտնում լեզվի բառապաշարում: Անհրաժեշտաբար առաջանում են նոր բառեր ու արտահայտություններ, ստեղծվում են նոր իրերի, գաղափարների հետ լեզու մուտք գործած օտարալեզու բառերի և տերմինների հայերեն տարբերակները, օտար բառերը ժամանակի ընթացքում փոխարինվում են համարժեք հայերեն տարբերակներով, որոշ բառեր հնանում և գործածությունից դուրս են գալիս, և այս գործընթացը անընդհատ է, շարունակական:

ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտը ձեռնամուխ է եղել նոր բառերի հավաքման, բացատրման աշխատանքներին: Մամուլից, գիտական և գեղարվեստական գրականությունից (ինքնուրույն և թարգմանական), համացանցից, հեռուստատեսությունից, տարբեր գովազդային հոլովակներից և ցուցանակներից, բանկերի, նախարարությունների հրատարակած բուկլետներից, ձևաթղթերից հավաքվել են բացատրական բառարաններում և նորաբանությունների բառարաններում չվկայված, չբառարանագրված բառերը:

Արդեն լույս են տեսել «Նոր բառեր» վերտառությամբ գրքի մի քանի պրակներ¹: Դրանցում արձանագրված լեզվական նյութը հետազայում անհրաժեշտ չափով կընդգրկվի հայոց լեզվի բացատրական բառարաններում: Հավաքված նյութի լեզվաբանական հետազոտությունը կարտացոլի ժամանակակից հայոց լեզվի բառակազմության օրինաչափությունները, ի հայտ կբերի բառաստեղծման յուրահատկությունները, դրանց տարբեր դրսևորումները:

¹ «Նոր բառեր», Ա պրակ, Ե., «Գիտություն» հրատ., 2015: «Նոր բառեր», Բ պրակ, Ե., «Աստղիկ» հրատ., 2016: «Նոր բառեր», Գ պրակ, Ե., «Աստղիկ» հրատ., 2017: «Նոր բառեր», Դ պրակ, Ե., «Աստղիկ» հրատ., 2018: «Նոր բառեր», Ե պրակ, Ե., «Գիտություն», 2020:

Մինչև «Նոր բառերում» ընդգրկված նյութի վերլուծությանն անցնելը անդրադառնանք հայերենագիտության մեջ նորաբանությունների և նորակազմությունների մասին եղած կարծիքներին, այդ ոլորտում գործածվող մի շարք տերմինների:

Նորաբանությանը տեսական ուսումնասիրություններում, դասագրքերում, ձեռնարկներում անդրադարձել են Էդ. Աղայանը, Թ. Ղարազյուլյանը, Ա. Սուքիասյանը, Պ. Պողոսյանը, Ս. Մելքոնյանը, Ս. Էլոյանը, Լ. Եզեկյանը, Ա. Մարտիրոսյանը և ուրիշներ²: Նորաբանության թեմայով պաշտպանվել են մի շարք ատենախոսություններ³: Նորաբանություն և նորակազմություն հասկացությունների իմաստային ոչ հստակ սահմանազատումը ակնհայտ է նաև այդ թեմայով գրված հոդվածներում⁴ և նորաբանությունների համառոտ ու ծավալուն բառարաններում⁵:

² Էդ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., ԵՊՀ հրատ., 1984: Թ. Ղարազյուլյան, Դիպլոմային և պոստենցիալ բառերը ժամանակակից հայերենի բառաստեղծման համակարգում // *Լեզվի և ոճի հարցեր*, հ. VII, Ե., 1983, էջ 197-226: Ա. Սուքիասյան, Ժամանակակից հայոց լեզու: Հնչյունաբանություն, բառագիտություն, բառակազմություն, Ե., ԵՊՀ հրատ., 1999, էջ 158-162: Պ. Պողոսյան, Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքները (խոսքի տեսություն), գիրք 1, ԵՊՀ հրատ., 1990, էջ 160-163: Ս. Մելքոնյան, Ակնարկներ հայոց լեզվի ոճաբանության, Ե., «Լույս», 1984, էջ 157-179: Ս. Էլոյան, Ժամանակակից հայերենի բառային ոճաբանություն, Ե., ԳԱ հրատ., 1989, էջ 180-232: Լ. Եզեկյան, Հայոց լեզվի ոճագիտություն, Ե., ԵՊՀ հրատ., 2003, էջ 132-149: Ա. Մարտիրոսյան, Արդի հայերենի նորաբանությունների բառակազմական կաղապարները, Ե., 2004:

³ Վ. Ս. Մելքոնյան, Բառային անհատական նորաբանություններ 20-րդ դարի արևելահայ չափածոյում, Ե., 2002, Ա. Ռ. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., Ս. Ռ. Սողոմոնյան, Նորաբանությունները 90-ական թթ. հայ մամուլում, 2005, Լ. Ֆ. Սարգսյան, Արդի արևելահայերենի նորաբանությունների իմաստային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները, 2011:

⁴ Ա. Մարտիրոսյան, Նոր բառեր և նորաբանություններ // «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1998, 3, էջ 77-85, Լ. Պետրոսյան, «Նորաբանությունները հայերենում» դասընթացի մեթոդաբանությունը // «Գիտական հոդվածներ, բանասիրություն», Բ պրակ Վանաձոր, 2011, էջ 35-48, Ա. Ս. Գալստյան, Բառագիտական տերմինների գործածության հարցեր // «Հայերենագիտական միջազգային 10-րդ գիտաժողով, 7-9 հոկտ., 2015, Ջեկուցումների ժողովածու», Ե.. «Գիտություն», 2015, էջ 388-395:

⁵ Ֆ. Հ. Խլղաթյան, Բառարան – տեղեկատու: Նոր բառեր և իմաստներ, Ե., «Հայաստան», 1982, Փ. Գ. Մելքիսյանյան, Նոր բառերի բացատրական բառարան, Ե., «Փյունիկ», 1996, Հ. Հ. Մեսրոպեան, Գարեգին Ա ամենայն հայոց կաթողիկոսի երկերի բառարան (Նոր բառեր և իմաստներ), Մոնրեալ, 2000, Ս. Ա. Էլոյան, Արդի հայերենի նորաբանությունների բառարան, Ե., «Նաիրի», 2002, Ռ. Կ. Սաքապետոյան, Բառգրքույկ, նոր և նորակազմ բառեր

Այս ոլորտում գործածվող տերմիններից են՝ *նորաբանություն* (լայն և նեղ առումով), *ընդհանրացող և մեկուսացած նորաբանություններ*, *բուն* կամ *լեզվական նորաբանություններ*, *հեղինակային* կամ *անհատական նորաբանություններ*, *խոսքային նորաբանություններ*, *նորամուծություն*, *նորակազմություն*, *նորակազմ բառ*, *նորամուտ բառ*, *պոտենցիալ (ներունակ) բառեր*, *իմաստային նորաբանություններ* և այլն: Առանձնակի են մնացել, տարածում չեն ստացել մի շարք տերմիններ՝ *հեղինակային նորաբառեր* (Պ. Պոդոյան), *նորաբանագիտություն*, *հանրական նորաբանություն* և այլն: Որոշ տերմիններ գործածվում են մի շարք տարբերակներով (*դիպվածային բառ-դիպվածական բառ – դիպվածաբանություն*, *պոտենցիալ բառ – ներունակ բառ* և այլն):

Ուսումնասիրության ընթացքում հեղինակները հաճախ իրենք տերմինային փոփոխություններ են կատարում: Այսպես՝ Է. Աղայանը գործածում էր *գործուն* *և* *չգործուն բառապաշար*, այնուհետև սկսում է գործածել *գործուն* *և* *ոչ գործուն բառապաշար* տերմինները: «Ամեն մի նոր բառ, սեփական թե փոխառյալ, նախապես հանդես է գալիս որպես նորաբանություն: Լայն առումով նորաբանություն է կոչվում լեզվական ամեն մի նոր իրակություն, կամ իրողություն նեղ առումով, բառագիտական տեսակետից, նորաբանություն է ամեն մի նոր բառ, կայուն բառակապակցություն, դարձված, առանձնահատուկ արտահայտություն (իդիոմ), բառի նոր իմաստ, բառագործածության նոր իրողություն», - գրում է Է. Աղայանը⁶: Ս. Մելքոնյանը նորակազմությունները բաժանում է երկու խմբի՝ անհատական և հանրական: «Տարածման իմաստով ավելի ակտիվ երևույթ են հանրական նորակազմությունները, քան անհատականները: Առաջինները ստեղծելուն պես ձգտում են ընդհանրանալ համապատասխան գործածության ոլորտում կամ ողջ գրական լեզվում»⁷:

Առայժմ հստակ չեն տարբերակվում բառարաններում չգրանցված, չվկայված, չարտացոլված բառաշերտը և նորաբանու-

հայերենում, Ե, ԵՊՀ հրատ., 2014, *Ս. Վ. Համբարձումյան*, Հովհաննես Շիրազի «Հայոց դանթեականը» պոեմի նորակազմ բառերի բառարան, Ե., «Ասողիկ», 2016:

⁶ Գ. Բ. Ջահուկյան, Է.Բ. Աղայան, Վ. Դ. Առաքելյան, Վ. Ս. Քոսյան, Հայոց լեզու, 1-ին մաս, Ա պրակ, Ե., «Լույս», 1980, էջ 331:

⁷ Ս. Մելքոնյան, Ակնարկներ հայոց լեզվի ոճաբանության, Ե., «Լույս», 1984, էջ 159:

յունները: Հատկապես անցյալի հեղինակների ստեղծած նորակազմությունները ներկայացնելիս, կարծում ենք, կարելի է միայն ենթադրություններ անել բառի առաջին գործածության վերաբերյալ, քանի որ դա կարող է նաև եղած բառարաններում չարտացոլված բառ լինել:

Հետաքրքիր և ուսումնասիրության կարոտ բնագավառ է նաև բառապաշարի ոչ գործուն շերտի միավորների՝ գործուն բառապաշարին անցման խնդիրը, գործածության համեմատաբար նեղ ոլորտ ներկայացնող բառերի, տերմինների և նորաբանությունների շփության հնարավոր դեպքերը, բառի տերմինացման և տերմինի բառացման ժամանակ ի հայտ եկող իմաստափոխության օրինաչափությունները և այլն:

Առանձնահատուկ քննության կարիք ունի արևմտահայերենի և արևելահայերենի տերմինապաշարի միավորների փոխներթափանցման երևույթը: Է. Աղայանը դա դիտում է ներքին փոխառությունների շարքում: Թերևսավելի հստակ կլինե՞ր ներկայացնել այն արևմտահայերեն – արևելահայերեն փոխանցում կամ տեղաշարժ անվանումով: Այն բառերը, որոնք արևելահայերենում սկսել են գործածվել (*սմբուկ, աշխարհաքաղաքական, խափանարար, բարեշրջություն* և այլն), նորաբանություն համարելը ճիշտ չէ, որովհետև դրանք առկա են եղել հայերենի գոյաձևերից մեկում՝ արևմտահայերենում, և լեզվում արդեն եղած միավորները ուղղակի հայերեն բառապաշարի մի շերտից անցում են կատարել մեկ այլ շերտի՝ ընդգրկվելով գործածության անհամեմատ ավելի լայն ոլորտում:

Կարևոր է նաև ճշգրտել, թե քանի «տարեկան» բառն է անվանվում *նորակազմություն* տերմինով: Նորակազմ բառ համարել վերջին 50, 60 տարվա գործածություն ունեցող բառը և արտահայտություն՝ նր, թե՞ միայն մեկ-երկու տասնամյակ առաջ ստեղծված բառերն ու արտահայտությունները: Ի՞նչ ժամանակագրական կտրվածքով տարբերակել նոր և նորագույն բառերը:

Ա. Սուքիասյանը գրում է. «Նորաբանությունը պատմական հասկացություն է: Այն, ինչ լեզվի զարգացման տվյալ փուլում նորաբանություն է համարվում, պատմական այլ շրջանում որպես այդպիսին այլևս չի գիտակցվում և չի ընդունվում: Այդ տեսակետից

հատկանշական է, որ որոշ նորաբանություններ լեզվի զարգացման ընթացքում հնանում և լեզվից դուրս են մնում»⁸:

Ե՛րբ է նորաբանություն համարվող բառը կամ արտահայտությունը դադարում այդպիսին ընկալվելուց և համարվում համագործածական բառ:

Արդյոք հանձնարարելի՞ տերմին է *իմաստային նորաբանությունը*: Այս և մի շարք այլ հարցեր (իսկական կամ բուն նորաբանության, փոխառության և հայերեն համանշանակի գործածության առանձնահատկությունների դրսևորման հարցերը, բառիմաստի, բառի նշանակության և առարկայական վերաբերության փոփոխության խնդիրները և այլն) ճշգրտման, հստակ սահմանման կարիք ունեն:

Ստորև կներկայացնենք «Նոր բառեր» գրքում տեղ գտած հազարավոր բառերի որոշ առավել տարածված կաղապարներ՝ ուշադրության առնելով տվյալ կաղապարում ավելի հաճախ հանդիպող բաղադրիչները իրենց տարբեր համակցություններով:

Նկատելի է մի շարք ածանցների, ածանցակերպների և բառակազմական որոշ կաղապարների գործունացում: Այսպես, *-ե* ածանցով կազմված նոր բառային միավորներ են՝ *արծնապակե, նրբաթիթեղե, նրբատախտակե, մետաքսաթելե, վուշե, մոխրե, հախճաղյուսե, հախճասալիկե, կոկոսե, կավաքարե, ճիմե, վարդայուղե, մամոռե, թերթաքարե*: Ընդ որում՝ երբեմն բառարանում *-յա* վերջածանցով բառի առկայության պարագայում էլ նախընտրում են ստեղծել *-ե* ածանցով տարբերակը (հմմտ. *նրբաթիթեղյա – նրբաթիթեղե*):

Հատկանշական իրողություն է նաև նորակազմ բաղադրություններում որպես հիմք հատկանունների գործածության հաճախակի դառնալը: Առկա են *-գետ, -ական, -յան* ածանցներով կազմություններ. *շանթագիտություն, մաթևոսյանագիտություն* (հանդիպել է նաև՝ *հրանտագիտություն*), *եվրոպագիտություն, շահնուրագիտություն, ջահուկյանական, աղայանական, աթայանական, մերձարաքսյան* և այլն:

Նորակազմությունների շարքում հաճախ են հանդիպում հատվածական բարդ բառերը՝ *գեղարվեստաարդյունաբերական, գեղարվեստափաստագրական, պատմափաստագրական, մշակու-*

⁸ Ս. Սուրիասյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., ԵՊՀ հրատ., 1999, էջ 162:

թագործարարական, փրկաորոնողական, բնագիտամաթեմատիկական, բժշկատնտեսագիտական, գիտանախագծային, պատմաբանահյուսական և այլն:

Այնուհետև, -հայ վերջնաբաղադրիչով բառերը ևս բազմապատկվել են՝ ելնելով մեր ժամանակի ժողովրդագրական ուրույն գործընթացներից. *գլենդելահայ, կիպրահայ, դրդահայ, սասնահայ, քեսաբահայ, լիտվահայ, լոնդոնահայ, բրազիլահայ, բրիտանահայ, եթովպահայ, հոլանդահայ, հորդանանահայ*: Այս կազմություններում որպես սերող հիմք հանդես է գալիս երկրի կամ քաղաքի անվանումը: Կան նաև հետևյալ կարգի օրինակներ՝ *ֆեյսբուքահայ (-ուհի), վադնջահայ*:

Մեծ թիվ են կազմում նաև *հայ-* սկզբնաբաղադրիչով նորակերտ բառերը՝ *հայապատկեր, հայաջարդ, հայավեր, հայավտանգ, հայագիտակցություն, հայադարան, հայագերծել, հայահեռացում, հայաճանաչություն, հայատարագ, հայազարկ, հայահիմնադիր, հայակենտրոն, հայակերտիչ, հայահարազատ, հայաներկա, հայանկար, հայազրկել, հայօջախ*: Ավելորդ չէ նկատել, որ *հայ* բաղադրիչով նորակազմությունները կարող են քննության նյութ դառնալ նաև միջգիտակարգային՝ ազգագրական, ազգահոգեբանական, ժողովրդագրական, մշակութաբանական հետազոտությունների համար:

Նորակազմություններում առկա են -*շատ* (*խութաշատ, կորովաշատ, արժեքաշատ, ցնցումնաշատ, հրդեհաշատ, ժխորաշատ*), -*առատ* (*արցունքառատ, բժառատ, լուսնառատ, ճեղքառատ, պեղումնառատ, փայտառատ*), - *շար* (*էսսեաշար, դրվագաշար, խրմբերգաշար, անեկդոտաշար, պաստառաշար, ոլորանաշար, էլուրթաշար, ժանեկաշար, խրամատաշար, նյութաշար, նոտաշար, կառուցաշար*), -*ուհի* (*երգեհոնահարուհի, եզդուհի, բարմենուհի, ավազանկարչուհի, կիթառահարուհի, մանկագրուհի, գնորդուհի, գաղթականուհի, անցորդուհի*) բաղադրիչներով բազմաթիվ բառեր:

Իմաստային մեկ այլ ոլորտ են ներկայացնում -*պատում* «պատմել» (*երևանապատում, երգապատում, ոգեպատում, վրացապատում, քրդապատում, սփյուռքապատում, մաշտոցապատում, րաֆֆիապատում, վավերապատում, ցեղասպանապատում*), -*աշխարհ* (*թախծաշխարհ, տեխնոաշխարհ, մեդիաաշխարհ, նյութաշխարհ, ֆիլմաշխարհ, ձկնաշխարհ, երազաշխարհ, գոյաշխարհ*), -

արվեստ (հողարվեստ, ֆոտոգեղարվեստ, լուսարվեստ, քանդակարվեստ) վերջնաբաղադրիչներով նորակերտ բառերը: Նկատելի է, որ բերված կադապարները հետագա գործուն դառնալու ակնհայտ միտում են դրսևորում:

Նորակազմությունները որպես կանոն բաղադրյալ բառեր են, և դրանց դիտարկումը գիտական հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև քերականական ձևավորման, մասնավորապես բաղադրիչների միջև առկա հարաբերությունների տեսակետից: Նորակազմ բառերը հիմնականում նյութական իմաստ արտահայտող (լիիմաստ) բառեր են: Դրանց գերակշիռ մասը գոյականներ են, սովոր թիվ են կազմում նաև ածականները, բայերը:

Ընդհանուր գծերով ներկայացնենք գոյականներից և ածականներից կազմված բայերը՝ դրանց ստեղծման մասնակադապարների և տարատեսակ դրսևորումների մանրամասն դիտարկումը թողնելով առանձին քննարկման:

Նկատելի բառաշերտ են կազմում գոյական կազմող բայերը (*խաշամել, համերգավարել, վայրէջքել, փշալարել, համահեղինակել*), բազմաթիվ են նաև ածականկազմող բայերը (*հնասպառվել, պճնապաճուճվել, խծուծապատել, փութաքայլել, շուտափութել*): Առկա են նաև նոր բայերի ստեղծման օրինակներ՝ հարադիր կազմություններից (*ծաղկաքաղ անել – ծաղկաքաղել, ծխախեղդ անել/լինել – ծխախեղդվել, ջերմաչափում անել – ջերմաչափել*):

Համագործածական բառապաշարի մաս կազմող բայերից նորակազմ բայեր ստեղծվում են մի քանի կադապարներով՝ տարբեր ածանցների և արմատների մասնակցությամբ: Այսպես, *ներպատվաստել, գերշահագործել, ապադոլարացվել, ապաարգելափակել, ջրալցվել, չարահյուսել, կիսախեղդվել, կիսաշրջափակվել, ինքնահայտարարագրել, ինքնահաճոյախոսել, ինքնագոյանալ, եվրանորոգել* և այլն: Ավելացնենք նաև, որ նորակազմ բառերի, մասնավորապես տերմինների քննությունը հայ լեզվաբանության մեջ նաև այլ հայեցակետերով է կատարվում. ուշադրության առարկա են դառնում նորակազմ բառերի և տերմինների բաղադրիչների՝ բնիկ կամ փոխառյալ լինելը, նրանց հայերենի վերածման հեռանկարը:

Ключевые слова. Лексические неологизмы, новые слова и модели их образования, неологизм, потенциальные слова.

А. С. Галстян - Новые слова в лексике современного армянского языка.- В статье рассматриваются разные аспекты образования новых слов – неологизмов в современном армянском языке, выделяются основные модели их образования, исходя из материалов книги “Новые слова” (вып. I-V, Ереван, 2015-2020).

Keywords: Lexical neologisms, new words and models of their formation, neologisms, potential words.

A. S. Galstyan - New Words in Vocabulary of the Modern Armenian Language.- The article discusses different aspects of the formation of new words - neologisms in the modern Armenian language and highlights the main models of their formation, based on the materials of the book "New Words" (issues I-V, Yerevan, 2015-2020).